

Linguistica ONLINE. Added: January, 30th 2006.
 http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/karlikova/kah-002.pdf
 ISSN 1801-5336

Stsl. *ochlědanije* a jeho vztah k psl. kořenům s iniciálním *chl-^[*]

Helena Karlíková

Věnováno prof. dr. Adolfu Erhartovi, DrSc., k 70. narozeninám

Staroslověnské substantivum *ochlědanije* patří k té skupině slovanských slov, jejichž původ není zcela jasný. Souvisí to také s tím, že dosud není relativně spolehlivě zjištěn ani jeho vztah k jiným výrazům v ostatních slovanských, resp. neslovanských jazycích. Jeho připojení k některé slovanské rodině naráží především na sémantické problémy, nalezení jednoznačně geneticky příbuzných slov v neslovanských jazycích komplikuje především hláska *-ch-*, o jejímž původu není, jak známo, v historické jazykovědě dodnes jasno. (Sr. např. Il'jinskij 1915, Brückner 1923, Machek 1938, Illič-Svityč 1961, Andersen 1968, Birnbaum 1971, Karlíková 1994 aj.) Za daného stavu není cílem tohoto příspěvku zcela etymologicky objasnit substantivum *ochlědanije*, nýbrž spíše k jeho objasnění napomoci.

Stsl. *ochlědanije* uvádí SJS jako hapax legomenon, doložené jen v Supr 410, 10, a to ve významu „nedbalost“. V řecké předloze mu odpovídá substantivum ὀλιγοψία, stsl. synonymem je pak *nebrěženije*, vyskytující se v FragZogr, VencNik a Bes. Svou formou je *ochlědanije* slovesné substantivum, fundující sloveso však v nám dostupných staroslověnských památkách doloženo není.

V několika slovanských jazycích lze ovšem najít (většinou slovesné) výrazy, které hláskově korespondují s tímto stsl. substantivem a shodují se s ním alespoň částečně i významově, neboť jejich významy jsou v podstatě modifikacemi významu „pozbývat síl“ (*nedbalost* je vlastně *oslabení zájmu o něco*). Jde o tato slovesa: rsl. *ochlęnōti* „zeslábnout, ochabnout, polevit“ (Vostokov) a *ochljanuti* „zeslábnout touhou“ (StrS), dále stcharv. (17. stol.) *hlenuti* „lenošit, být líný, zpoždovat se, opožďovat se“ (Rj) a ukr. *chljánuty* „velmi slábnout, vysilovat se“. Kauzativní význam „zbavovat síl“ je dále implikován ve výrazech, o nichž lze rovněž s největší pravděpodobností tvrdit, že jsou příbuzné stsl. *ochlědanije*. Liší se od něj ovšem změnou kořenového vokálu *ę* > *o*, čímž je formálně zdůrazněna právě opozice kauzativum : nekauzativum. Jsou to stč. *chlūditi*

[*] Previously published as Karlíková, Helena. 1996. “Stsl. *ochlědanije* a jeho vztah k psl. kořenům s iniciálním *chl-“. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* A 44, pp. 35-38. Brno: Masarykova univerzita. Reproduced with permission. [Editor's note]

„mořit“ (Gb.), č. st. *chlouditi* tv. (Jg.), č. dial. *chloudek* „ten, kdo je zchřadlý, vyhublý, zmořený hladem“ (Kott) a č. dial. (litomyšl.) *uchloudit* „zahubit“ (*Řepa všechen plevel uchloudí*. Hodura) a dále r. dial. (permská oblast) *chlūda* „churavost, slabost, nemoc“ (Dal').

Další souvislosti nejsou jednoznačné. Právě vzhledem k existenci kořenového *-o-* u kauzativ převládla v etymologické literatuře tendence spojovat stsl. *ochlědanije* s psl. **chlōdō* „tyč, prut ap.“ a s rozsáhlou rodinou příbuznou tomuto psl. substantivu (sr. Berneker 1, 388 a 390; Skok 1, 672n; Trubačev, Etim 1975, 9n; SM 8, 33 a 37n). Pokud jde o hláskovou podobu, bylo by toto spojení velmi pravděpodobné, vysvětlení sémantického vývoje však zůstává velkým problémem. Psl. **chlōdō* se obecně pokládá za příbuzné s lit. *sklęsti* „létat, vznášet se, běžet, klouzat na stranu, smeknout se ap.“, lit. *sklandà* „sklouznutí, smeknutí, místo smyku ap.“, *sklendē* „závora, zástrčka“ (Fraenkel 810), přičemž počáteční sl. *ch-* se vysvětluje změnou *sk-* > *ks-* > *ch-* stejně jako např. u psl. **chlēbō* „stavídko“ (sr. Mur'janov, Etim 1979, 58-60, ESJS 4, 220). Psl. **chlōdō* by tedy původně znamenalo (jak předpokládá Machek 1968, 200) asi „dřevce zaklesnuté do něčeho jakožto závora“, pak „žerd', trámec, jakýkoli prut, hůl“. Berneker l.c. pokládá za základní význam těchto slov „slabý, ohebný“, aby vysvětlil spojení psl. **chlōdō* s **chlēdati*. Soudíme, že pro **chlōdō* se takové významové východisko příliš nehodí (u něj by měl být spíše opačný vývoj, pokud akceptujeme Machka l.c.). Analogický vývoj „klouzat“ > „být slabý, ochablý“ by bylo možno vidět v rodině germ. slov, jako je dněm. *sluntern* „být nedbalý, mdlý, ochablý“, něm. *schlunzen* tv., *schlenzen* „loudat se, toulat se“, *schlendern* „klouzat, lézt, plazit se“, švéd. *slinta* „sklouznout“, *slunta* „toulat se, plahočit se“ aj., která někteří autoři považují za geneticky příbuzná s psl. **chlēdati*, ne však s psl. **chlēdō* (sr. Matzenauer, LF 7, 1880, 221-222, Endzelin 1911, 121, Vasmer 3, 248). Znamenalo by to ovšem rekonstruovat ie. východisko pro germ. a sl. slova jako **(s)lend(h)-* a předpokládat, že sl. *ch-* se vyvinulo z ie. **s-*. Ale ze stejného ie. kořene, resp. z kořene **(s)leid(h)-*, tzn. bez nazálního infixu, lze odvodit psl. **slēdō* „stopa“, u něhož k žádné změně podobného typu nedošlo (sr. Holthausen 1934, 93, Jóhannesson 922n, Pokorný 960n aj.). Ie. souhlásková skupina **sl-* bývá ve slovanských jazycích totiž většinou zachována. Illič-Svityč, VJa 1961, 4, 95 proto předpokládá pro psl. **chlōdō* i psl. **chlēdati* původní **skl-*, přičemž zachována zůstala tato hlásková skupina jen v litevských slovech (viz výše), kdežto v germánských výrazech, které s nimi také spojuje, *-k-* podle něj zaniklo. Pokud ovšem vyloučíme možný genetický vztah mezi *ochlědanije* a **chlōdō*, není třeba předpokládat sémantický vývoj * „klouzat“ > „být slabý“.

Stsl. *ochlědanije* a slova s ním příbuzná je zřejmě nutno vidět v širším kontextu. V praslovanštině existuje několik kořenů lišících se kořenovým vokálem s iniciální hláskovou skupinou **chl-*, a to **chlēd-*, **chlōd-*, **chlyd-*, bez d-ového formantu pak **chlu-*. Jejich společným znakem je značná etymologická neprůhlednost (snad jediné

s výjimkou psl. **chlōd-*). Kontinuanty těchto kořenů ve slovanských jazycích není vždy snadné určit, což se projevuje i v rozdílných názorech jednotlivých autorů. S formální podobností těchto kořenů souvisí i ta skutečnost, že v několika případech existují vedle sebe v jednom slovanském jazyce dva výrazy, zřejmě homonymní, příslušející podle svých významů ke dvěma různým kořenům. Důsledkem této podobnosti je dále vzájemné formální ovlivňování slov podobně znějících i prolínání významů slov příslušejících k různým psl. kořenům. Tak např. kontinuanty psl. kořene **chlēd-*, jež byly vyjmenovány výše, se shodují svou formou i významem, přesto však č. dial. *chloudek* by mohl být docela dobře pokládán i za deminutivum č. substantiva *chloud* „hůl, klacek“. Vedle č. *chloudit* „mořit, slabit“ (v. výše) existuje č. dial. (han.) *ochlōdit*, (val.) *ochludit'*, slk. *chludit'*, vše „klamat, šidit“, které sice hláskově odpovídají psl. *chlōditi, ve skutečnosti však je pravděpodobnější chápat iniciální *ch-* spolu s Machkem (1968, 200 a 341) jako sekundární zesilující prefix a za základní pokládat psl. sloveso *luditi* s kontinuanty téměř ve všech slovanských jazycích. U ukr. slovesa *chljánuty* se vedle významu „slábnout, ochabovat“, kterým se řadí k slovům příbuzným psl. **chlēd-*, objevuje i význam „(začít se) lít, proudit“, který naznačuje spíše souvislost s výrazy stejného nebo podobného významu, totiž ukr. *chlynúty* a r. *chlynut'* téhož významu, srb.-csl. *chlujati* „téct (o krvi)“, p. dial. *chlunac* „náhle polít, proudem se vylít“ a několika dalšími (Karłowicz), tj. patřícími k psl. kořeni **chly(d)noŭti*. Ke změně kořenového vokálu v ukr. mohlo dojít právě vzájemnou kontaminací dvou podobně znějících forem. Jinak má Toporov v SM 8, 33, který na rozdíl např. od Kurkinové 1978, 336n, jež předpokládá pro následující výrazy psl. kořen **chly-*, ne příliš šťastně řadí k psl. *chlēdati nejen ukr. *chljánuty* „(začít se) lít, proudit“, r. dial. *chljánut'* tv., ale také kaš. *xlēdnoc* „rozpouštět se, tavit se, tát, plakat“, i když jeho kořenové *-ě-* je regulární střídnicí za psl. *-y-*). Bezlaj 1, 196 zase mylně spojuje s psl. *chlēdati* i sln. *hlidėti* „jemně vát“, *hlid* „vánek, větrík“, sch. kajk. a čak. *hlideti*, *hliditi* „jemně vát“, což jsou rovněž kontinuanty psl. kořene **chly(d)noŭti*. K tomuto kořeni lze patrně připojit i dvě kaš. slova, která uvádí Sychta, ale etymologické výklady je ignorují, a to *xlěxa* „plačtivec“ a *xlěxac* „naříkat, plakat“. Došlo u nich buď k asimilaci *-xd-* > *-xx-*, nebo k připojení expresivního sufixu *-x-* přímo ke kořenu.

Z předešlého srovnání by mělo vyplývat, že jde o staré praslovanské kořeny. Na jejich stáří ukazuje především rozvinutý kořenový vokalismus (*-e-* : *-o-*, *-u-* : *-y-*) a dále už naznačená formální i významová provázanost jednotlivých slovanských rodin. S touto provázaností pak souvisejí i některé hláskové změny, jak bylo ukázáno výše. V tomto kontextu vzájemného ovlivňování pak je také značně obtížné jednoznačně rekonstruovat ie. východiště pro psl. iniciální *ch(l)-*, protože tu máme namnoze co dělat s psl. dialektismy. Z toho důvodu se o to autoři v novější literatuře většinou (opět s výjimkou psl. *chlōdъ „tyč, prut ap.“) ani nepokoušejí (sr. Vasmer-T. 4, 247, SM 8, 39, 41, 42 aj.).

Právě proto, že jde o kořeny náchylné k hláskovým změnám, zdá se být velmi pravděpodobné, že rsl. sloveso *ochreŭoti*, které uvádí MLP 546 ve významu „mít hlad“, je

dubleta k výše uvedenému rsl. slovesu *ochleŭoti*. Proto lze podpořit Brücknerův (KZ 45, 1913,46) a později i Machkův (1968, 200 a 207) návrh spojit stsl. *ochlēdanije* a stč. *chřadnutí* „hubnout“, *chřieda* „nějaká nemoc“ (Gb. 1, 555), r. dial. *chřjadět'* „hubnout, chřadnout, slábnout“, p. dial. *ochrzęły* „slabý, neduživý“ ap. Responze v neslovanských jazycích jsou ovšem nejisté.

LITERATURA:^[**]

- Andersen 1968 Andersen, H.: *IE *s after i, u, r, k in Baltic and Slavic*, Acta Linguistica Hafniensia XI, 2, 1968, s. 171-190.
- Berneker Berneker, E.: *Slavisches etymologisches Wörterbuch* 1-2. Heidelberg 1908-1914.
- Bes *Besědy na evangelije papy Grigorija Velikago*; překlad lat. originálu 40 homilií Řehoře Velikého. Text česl. původu, uchovaný v r. opisech z 13. stol. Nevydáno.
- Bezlaj Bezlaj, F.: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana 1976n.
- Birnbaum 1971 Birnbaum, H.: *Problematik des Lautwandels idg. s > u*. x. Scando Slavica, Tomus 17, 1971, s. 235-247.
- Brückner 1923 Brückner, A.: *Slavisches ch-*, KZ 51, 1923, s. 221-242.
- Dal' Tolkovyj slovar' živogo velikorussago jazyka Vladimira Dalja 1-4; 3., opravené a značně doplněné vydání, red. I. A. Baudouin de Courtenay, S. Peterburg 1903-1909
- Endzelin 1911 Endzelin, I.: *Slavjano-baltijskije etjudy*. Char'kov 1911.
- ESJS *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha 1989n.
- Etim *Etimologia. Issledovania po russkomu i drugim jazykam*. Moskva 1963n.
- Fraenkel Fraenkel, E.: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1-2. Göttingen 1962-1965.
- FragZorg *zlomky Zografské*; 2. Cyr. folia, část řeholních pravidel Basilia Velikého z 11. stol. makedonského původu. Vydali P. A. Lavrov – A. Vaillant: *Les Règles de Saint Basile en vieux slave: les feuillets du Zograph*; RÉS 10 (1930), s. 5-35. Nověji A. Minčeva: *Starobălgarski*

[**] The original version of the article had only a limited bibliographical reference, since it adopted the style of *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (ESJS). Necessary information was editorially extracted therefrom. [Editor's note]

	<i>kirilski otkāsleci</i> , Sofija 1978, s. 39-45	Slavia	<i>Slavia. Časopis pro slovanskou filologii</i> . Praha 1922f.
Gb	Gebauer, J.: <i>Slovník staročeský</i> 1-2. Praha 1903-1916.	SM	<i>Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond</i> . Red. O. N. Trubačev. Moskva 1974n.
Hodura 1904	Hodura, Q.: <i>Nářeči litomyšlské</i> . Litomyšl 1904.		
Holthausen 1934	Holthausen, F.: <i>Gotisches etymologisches Wörterbuch</i> . Heidelberg 1934	StrS	<i>Slovar' russkogo jazyka</i> 11-17 vv. Moskva 1975n.
Il'jinskij 1915	Il'jinskij, G. A.: <i>Zvuk ch v slavjanskich jazykach</i> , IzvORJS 20, 1915, 3, s. 53-118 a 4, s. 135-186.	Supr	<i>kodeks Supraslský</i> ; cyr. text, psaný v 11. stol. v Bulharsku. Obsahuje homilie a životy svatých. Vydal S. Sever'janov: <i>Supraslskaja rukopis'</i> . S. Peterburg 1904, přetisk Graz 1956; nověji I. Zaimov – M. Capaldo: <i>Supraslski ili Retkov sbornik</i> 1-2, Sofija 1982-1983
Illič-svityč 1961	Illič-Svityč, V. M.: <i>Odin iz istočnikov načal 'nogo ch- v praslavjanskom</i> , VJa 1961,4, s. 93-98.		
Jg	Jungmann, J.: <i>Slovník česko-německý</i> 1-5. Praha 1835-1839.		
Jóhannesson	Jóhannesson, A.: <i>Isländisches etymologisches Wörterbuch</i> . Bern 1956.	Sychta	Sychta, B.: <i>Słownik graw kaszubskich na tle kultury ludowej</i> 1-7. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1967-1976.
Karlíková 1994	Karlíková, H.: <i>K Machkovu pojetí expresivních výrazů</i> , Slavia 63, 1994, 4, s. 397-402.	Vasmer	Vasmer, M.: <i>Russisches etymologisches Wörterbuch</i> . 1-3. Heidelberg 1953-1958.
Karłowicz	Karłowicz, J.: <i>Słownik gwar polskich</i> 1-6. Kraków 1900-1911.	Vasmer-T.	<i>Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka</i> 1-4. Překlad díla <i>Russisches etymologisches Wörterbuch</i> M. Vasmera, přeložil a doplnil O. N. Trubačev, Moskva 1964-1973.
Kott	Kott, F. Š.: <i>Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický</i> 1-7. Praha 1878-1893.		
Kurkina 1978	Kurkina, L. V.: <i>Slovensko-zapadnoslavjanskije leksičeskije svjazi</i> , Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas, Moskva 1978, s. 331-338.	VencNik	<i>druhá stsl. legenda o sv. Václavu, zv. Nikol'ského</i> ; modifikovaný překlad Gumpoldovi legendy, pořízený kolem r. 1000 v Čechách, dochovaný v rsl. opisech z 16. stol. Vydal J. Vašica ve <i>Sborníku staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Ludmile</i> , Praha 1929, s. 71-135.
KZ	<i>Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen</i> , begründet von A. Kuhn. Berlin 1852n.		
LF	<i>Listy filologické</i> . Praha 1874n.		
Machek 1938	Machek, V.: <i>Untersuchungen zum Problem des anlautenden ch- in Slavischen</i> , Slavia 16, 1938-1939, s. 161-219.	VJa	<i>Voprosy jazykoznanija</i> . Moskva 1952n.
Machek 1968	Machek, V.: <i>Etymologický slovník jazyka českého</i> . Praha 1968.	Vostokov	Vostokov, A. Ch.: <i>Slovar' cerkovno-slavjanskago jazyka</i> 1-2. S. Peterburg 1858-1861.
MLP	Miklosich, F. <i>Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum</i> . Vindobonae 1862-1865.		
Pokorný	Pokorný, J.: <i>Indogermanisches etymologisches Wörterbuch</i> . Bern 1959-1969.		
Rj	<i>Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika</i> 1-19. Zagreb 1880-1967.		
SJS	<i>Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae</i> . Red. J. Kurz a Z. Hauptová.		
Skok	Skol, P.: <i>Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika</i> 1-4. Vydal V. Putanec. Zagreb 1971-1974.		